

Bjørn Bandlien (red.)

Arvegull Rygge kirke

Foto: Guri Dahl

press

Kirke, prest og kirkesogn i katolsk tid i Rygge

Per G. Norseng

Den store og prektige middelalderkirken i Rygge føyer seg inn i en lang rekke steinkirker i romansk stil fra katolsk tid i Østfold. Disse er de eldste kirkene vi kjenner fra fylket, men mange steder kan de ha hatt både én og to forløpere bygget i tre på samme sted. Steinkirkene i Østfold har mange innbyrdes likhetstrekk, men finnes i to hovedvarianter, en stor og en mindre. De store romanske steinkirkene ligger hovedsakelig i de beste jordbruksbygdene ved kysten og langs Glommavassdraget. De fleste er antagelig oppført rundt midten eller i siste halvdel av 1100-tallet. Noen er først fullført tidlig på 1200-tallet. Enkelte kan også være bygget så tidlig som i første halvdel av 1100-tallet. Det gjelder særlig Rygge kirke.

Det er i og for seg ikke overraskende at en rik og sentral bygd som Rygge i kristen middelalder fikk en stor steinkirke som sognekirke, og at det skjedde spesteit tidlig her. Men hvorfor ble den bygget akkurat der den ligger? Hvilken plass hadde kirken og prestene der i middelalderens lokalsamfunn og kirkeorganisasjon? Og hvordan var lokalkirkens økonomi? I det følgende skal vi først ta en titt på den historiske bakgrunnen for den bevarte middelalderkirken i Rygge. Deretter skal vi se nærmere på kirkens katolske prester og forholdet til bygdefolket og den større kirkeorganisasjonen som presten, kirken og den lokale menigheten inngikk i.

for at dette navnelødet her i stedet har opprinnelse i et sub-stansiiv, *h(y)off* eller *hwaiff*, av verbet *hveifa* eller *hveifa* – og at det peker tilbake på en terrangformasjon, en «rundaktig fordybning mellom Bakker eller Bjerge», slik navneforskeren Oluf Rygh formulerte det.³⁶⁴

I bygdoboken var forfatteren Erling Johansen og Lau-ritz. Opstad ikke i tvil om at det forut for den nævrende steinkirken hadde stått en eldre og enklere kirke her, og før tenpel, i Johansen også et «offentlig» gudshus med et «hovsogn» rundt. Alt dette, som i stor grad bygger på omtale av hendensk kult i norrøn litteratur fra høymiddelalderen, bør vi nå ta med en klype salt. Rett nok er det gjort arkeologiske funn enkelte steder i Norden som blir tolket som spor etter spesialiserte kultbygninger fra hedensk tid. Det lar seg imidlertid ikke sikkert dokumentere at et gudshov normalt var en egen kultbygning – de førkristne kulthandlingene kan lokalt like gjerne ha foregått i gårdehallene på store gårder hos bygdas ledende menn. Det kan heller ikke dokumenteres at den norrøne religionen hadde en religiøs organisasjon som minner om den lokalkirkelige organisasjonen i kristen tid.³⁶⁵ Og betydningen av sistsidet i kirkestednavnet er altså usikkert.

Selv om navnet Rygge opprinnelig betegnet en ren terrangformasjon, kan vi ikke se bort fra at det senere kan ha vist til en samlingsplass eller for den saks skyld en kultplass forut for kirkebygningen.³⁶⁷ Dette blir likevel ikke noe mer enn en kvalifisert gjertning. Kirkestedgården og prestegården Rygge peker seg ikke på andre måter ut som en spesielt stor og viktig gård i kristen tid. Det er imidlertid påvist et ganske stort antall førkristne graver i området, og spor etter en hulvei mellom noen av haugene.³⁶⁸ Rygge må i det minste ha vært en solid gård før den går plass til kirke, kirkegård og prestebolig.

I dette gamle dyrkingslandskapet med svært mange gamle navnetyper er det mulig å se for seg Rygge som navsentrale enheten.³⁶⁹ Vi kan kanskje også sette kirkestedet i sammenheng med nærheten til stogården Rør. Men det kan være like stor grunn til å peke på nærheten til Lyby (gårdsnummer 74–75), en gård rett vest for kirkestedet som kanskje opprinnelig ble utskilt fra den senere kirkestedsgården.³⁷⁰ Vi vet ikke hvor middelalderens lokale tingsted eller stevnebe i Vårne skipreide eller Rygge sogn lå. Men det er blitt foreslått at førstledet i dette gårdsnavnet er *lybr* eller *lybrs*, det vil si «folke», «samlet folkemasse» eller lignende, og at det peker tilbake på en gammel tingplass. Navnet betyr i så fall «stevnegården».³⁷¹ Gården er imidlertid nevnt en

gang i de bevarte middelalderkildene, i et vitnebrev om en gårdsandel som ble utstedt der i 1478.³⁷²

Uansett bør nok plasseringen av denne felleskirken for hele Rygge med Moss heller ses i en noe større geografisk sammenheng enn de nærmeste omkringliggende gårdene – en slik praktisk sognekirke i stein var et svært stort byggeprosjekt for sin tid, som hele bygdia helst har stått bak. Det er neppe tilfeldig at den ligger ved oldtidsveien nær den sentrale stogården Rør, men samtidig noenlunde midt mellom flere andre sannsynlige lokale maktsentre i herredet i overgangen mellom førkristen og kristen tid. Slik sett behøver det ikke ha vært noen eldre kirke akkurat her før steinkirken ble oppført, og heller ikke noe hedensk kultsenter.

Kirken og prestene på Rygge

I det bevarte kildematerialet fra middelalderen omtales både Rygge kirke og presten der for første gang i et udateret testament fra ca. 1300. Her gir Pål Jonsson flere parter «i Vårneid», det vil si i gårdsnummer 34 Vannum i Moss, til domkirken i Oslo, Hallvardskirken, og klokkeren der, og til Rydgøff kirke for å sikre seg gravplass inne i selve kirken. Testamentviter var Kolbein på Flisberg i Våler og to prester. Den ene av disse var *irva* Possteini *a Rydgøff*,³⁷³ altså presten Torstein i Rygge.

Rundt tjuv år senere, i en bekreftet oversettelse fra midten av 1500-tallet av et testament fra 1320, omtales Rygge kirkesogn for første gang: Biskop Helge av Oslo skjenket en rekke gårdparter til Lavranskirken i Tønsberg og presten og klokkeren der, og til prest og klokker i Peterskirken i samme by for messer og årtidhold. Det meste av dette jordegodset lå i Vestfold, men to etendommer lå i «Rugge sognen». Dette sognenavnet refererer åpenbart til Rygge i Østfold. Navnet på den ene etendommen der er ukjent på grunn av en fuktsskade i askriften. Men den andre kalles «Goss huss», som trykt kan identifiseres som gårdsnummer 33 Gashus i Rygge.³⁷⁴

Et halv århundre senere møter vi prestegården i Rygge, nå gårdsnummer 48, for første gang i de bevarte kildene: Presten Erlend Eiriksson bevitnet i 1373 eller 1374 en jordegodshandel i et brev skrevet av prestegårdenom a Ryggiofue er ligger i yttre Iuzanom j Borghaysylu.³⁷⁵ Et kvart århundre etter det igjen omtales den som «Prestbolet» i biskop Øysteinns jordebok over kirkegodset i Oslo bispedømme.³⁷⁶ Nå og hvordan prestene på Rygge fikk egen prestegård, tier kildene om. Men et vitnebrev fra 1482 gir oss en pekepinn om opphavet. Det ble utstedt av fire lagrettemenn i «preste- stuvnen» i Rygge i Yre Borgarsyssel.³⁷⁷ Betegnelsen «preste-

stuen» kan peke tilbake på en mer opprinnelig situasjon hvor presten den første tiden ikke disponerte et eget gårdsbruk, men bare et hus – en stue – på gården der kirken ble reist. Jordveien kan ha kommet til senere, gjennom arv i en tid da prestene dels giftet seg lokalt, og dels ble rekruttert blant bygdofolkets sønner, og gjennom gaver, like av jord og maktskifter.³⁷⁸

Noen kirkegård ved Rygge kirke er ikke omtalt før i 1528, da et vitnebrev fra seks lagrettemenn om etendommen til «Eyffve goss» (Eyve gods) ble utstedt av Ryggioffs kirkegoord.³⁷⁹ Men vi kan føle oss nokså trygge på at den praktfulle Rygge kirke var gravkirke helt fra den var ny, og kanskje var kirkegården enda eldre enn den nævrende kirken, enten det har stått en enklere kirke i tre der tidligere eller ikke.

Hvor gammel sognetindelingen her er, lar seg heller ikke sikkert fastslå, men det er rimelig å tenke seg at den hadde festet seg innen de store sognekirkene av stein ble oppført i Østfold fra første del av 1100-tallet og utover dette og begynnelsen av det neste århundret. Om kirkestedet ikke lå spesielt sentralt til i bygdia i forhold til vikingtidens maktsenter på Vårne, lå det derimot ikke langt fra den gamle allianse gjennom Østfold opppe på Raet, noenlunde midt mellom Vårne og et annet maktsentrum i bygdia i forhistorisk tid, stogården Rør (gårdsnummer 1–3). Stedet var heller ikke langt fra Vansjø, som også må ha vært en viktig ferdsløse i forhistorisk tid.

Vi skal derfor ikke se bort fra at folk også i nabobygdene Våler og Råde «sognet» til Rygge kirke som gravkirke eller på annen måte da den ble reist tidlig på 1100-tallet. Dette kan også ha vært tilfellet da en eventuell forløper i tre ble reist på 1000-tallet, før sognekirkeorganisasjonen i Østfold var fullt utbygget. Men senest i siste halvdel av 1100-tallet hadde begge disse nabobygdene fått egne sognekirker i stein. Mye tyder på at den kirkelege inndelingen i sogn på den tiden i det store og hele fulgte en eldre eksisterende inndeling i herreder fra førkristen tid, trolig innført etter dansk mønster i vikingtiden, som siden også dannet grunnlaget for den verdslige militære og administrative inndelingen i skipreider og fjerdingar.³⁸⁰

Med geografisk definerte sognegrenser kunne det etableres «sognetvang», og med det et fastere forhold mellom menighet, prest og lokalkirke, med klart bestemte gjensidige rettigheter og plikter. Bygdofolket fikk plikt til å vedlikeholde sognekirken sin, søke de geistlige tjenester de trengte fra prestene der, og sørges for økonomisk underhold til dem, mens prestene på sin side ble pålagt å yte tjenester til alle sognesbarna sine etter nærmere regler – og ikke uten gyldig grunn yte tjenester i andre sogn enn sitt eget.³⁸¹

Ved siden av gudstjenestene i kirkene la de eldste kristentretene særlig vekt på prestenes plikt til å forette søkninger ved fødsel og død, det vil si dåp for de nyfødte og skriftemål, nattverd og den siste olie (sykesalving) for syke og døende, og dessuten lese bønnen over de døde for å sikre den enkeltes frelse. Den eldste kristenretten for Viken er bare bevart i håndskrifter fra rundt 1300 og senere. Men det er en vanlig oppfatning at bestemmelsene der i hovedsak går tilbake til lovrettsarbeid under kong Magnus Erlingsson i tiårene etter midten av 1100-tallet og opprettelsen av den norske kirkeprovinns med erkebispesetet i Nidaros. I tillegg er det trolig også innslag som går tilbake til første del av dette århundret eller 1000-tallet.³⁸² Det heter at presten skulle være klar både dag og natt for å reise til folk for å ta skriftemål og gi dem nattverd. Om presten ikke var klar og noen døde uten sakrament, skulle straffen for presten være bortfall av alle hans inntekter fra vedkommende herred i tolv måneder. Videre skulle presten ha plikt til å fare til tre lik om dagen, syngje likesang og vigsel vann til å vaske liket med på inntil tre steder, og lese tre bønnen fra bønnboken sin («boklester») over hver syk mann som ønsket det. Han måtte ikke gå så langt fra kirken at han ikke kunne høre kirkeklokkene uten å ha med seg alt han trengte for å yte tjenester både til levende og døde, og ikke reise ut av herredet uten «herredsmennenes» (bygdofolkets) tillatelse med mindre han skulle på prestemøte. Og en prest som hadde fått tiende, hadde plikt til å yte alle tjenester for levende og døde blant sognesbarna sine uten særskilt betaling, bortsett fra ved nattvåkning.³⁸³

Rygge er altså dokumentert som kirkesognsnavn fra 1320. Det forekommer siden som stedsangivelse i et stort antall dokumenter fra middelalderen, som for det meste dreier seg om eiendomstransaksjoner mellom lekfolk.³⁸⁴ Likevel ble lenge også det gamle bygdnavnet Vårna eller Vårne mye brukt. I Akershusregisteret omtales et kjøpebrev fra årene 1342–1343 for en gård «paa Vårne ij Ryggiof sognen».³⁸⁵ Mest gjaldt dette øyensynlig i verdslig-administrative sammenhenger, der Vårne ble brukt som skipreide navn, eksempelvis i et brev fra kong Magnus Erlingsson fra 1372 eller 1373 om betaling av vær- og hesttidang til kongens Mariakirke i Oslo. Det ble skrevet på As på Jøløya i Rygge sogn, men adressert til bøndene i Vårne og Våle skipreider som Mariakirken hadde fått forlenet inntektene av.³⁸⁶ Slik må det vel også forstås når det i biskop Øysteinns jordebok under bispedøstet refereres til «J Ryggioffs sokn aa Vårnu».³⁸⁷ I løpet av 1500-tallet endret navnebruken seg imidlertid. Da presten Hans Olsson i Mariakirken i Oslo i 1513/14 likhet med sin forgjenger Jon Pålsson ba kong Christian II om å få kongens faste («visse») inntekter av Mossedal og Rygge

sogn i forlening, dreide det seg i det sistnevnte tilfellet om den samme forleningen av inntektene av Værne skipreide som i lang tid hadde ligget til Mariakirken.³⁸ Og senest fra rundt 1490 ble Rygge også brukt som skipreidenavn.³⁹ Sognavnet var blitt bygdnavn også i verdslig-administrativ sammenheng.

Kirken og sognepresten i «bygdeoffentligheten»

Sogneprestens primære oppgaver var selvsagt sjelsorg, forkynnelse og opplæring i den kristne tro, gudstjenester og andre kirkelige handlinger. Men selv om han særlig i middelalderens siste århundrer i kraft av sin utdannelse og kirkens voksende makt ble hevet over bygdesamfunnet han tjenestegjorde i, var han også en del av dette, og hadde viktige funksjoner der utover selve prestetjeningen.³⁹ I tillegg var kirkestedet bygdefolkets viktigste møtested, og derfor bygdesentrum også for andre formal enn de religiøse. Her ble kunninggjøring fra verdslige og kirkelige myndigheter gjort. Her kunne folk utveksle nyheter og sladder, og her kunne avtaler om kjøp og salg, arv og nye annet gjøres, bevitnes og bekjentgjøres. Prest og kirke spilte en stor rolle i det vi kan kalle bygdeoffentligheten i Rygge.

Vi har allerede vært inne på at lekfolk kunne inngå avtaler seg imellom i prestegården eller på kirkegården i Rygge. I de bevarte kildene både herfra og ellers er det for det meste snakk om jortegodstransaksjoner, i form av kjøp og salg, testamentariske gaver, pansettinger og lignende av gårder og gårdparter, slik vi har sett flere eksempler på. Det var særlig slike viktige avtaler som folk fant det nødvendig å gjøre skriftfester med beseglede kontrakter gavebrev eller testament, eller i ettertid med vitnebrev fra folk som var til stede. Det var også slike hjemmelsbrev til fast eiendom det var viktig å ta godt vare på for fremtidige generasjoner.

Av begge disse grunnene er det i hovedsak slike private rettsstiftende dokumenter om fast eiendom vi finner i det bevarte brevmateriale fra middelalderen, i Rygge som andre steder. Men noen ganger ligger det også mer alvorlige saker bak. Et eksempel på det er det nevnte vitnebrev fra prestegården i Rygge i 1482. Fire svorne lagrettemenn kunninggjorde da de var i «prestestuen» 11. mars og var vitne til at Torbjell Trycksson og hans hustru Inga Torlicfsdatter, i nærver av prosten Ivar Vikingsson i Mariakirken i Oslo, pantsatte den østre gården i Ørmen til Borghild Arnesdatter og hennes barn for det støtet som Torbjell hadde gitt hennes mann og sin svoger Rolf Torlicfsson i brystet på siden, og som forårsaket hans død.³⁹ Det dreier seg altså om et forlik i

en drapsak, der drapsmannen stilte fast eiendom i pant for skadebøten som han måtte betale til de etterlatte. Om oppgjøret hadde skjedd i rede penger, hadde vi trolig ikke visst noe om denne drapsaken.

Kirkestedet var et naturlig sted for inngåelser av slike og mange andre avtaler. Her var det tilgang på skriftyndighet i et samfunn hvor det ellers var få lese- og skrivekyndige. Og her var det ofte mye folk samlet i forbindelse med gudstjenester og begravelser, slik at det var lett å gjøre avtaler og skaffe vitner. Vi må anta at også sognepresten i Rygge var til stede under forliket i drapsaken fra 1482 selv om han hverken var medundstuder av vitnebrevet eller er nevnt der på andre måter. Og både på grunn av sin moralske autoritet og troverdighet som prest og på grunn av sin skriftyndighet var sognepresten også ellers mye brukt som vitne, og utvæde derfor en viktig funksjon i bygdeoffentligheten, ikke bare hjemme i prestegården. Vi kjenner flere tilfeller fra 1300-tallet og utover i senmiddelalderen der prestene i Rygge, oftest sammen med andre prester og lokale lekfolk, opptrådte som vitner andre steder i bygdene.

St. Hallvardsdagen 15. mai 1391 bevitnet eksempelvis Torgeir Herlevsson, sogneprest i Rygge, og lekmannen Tor Arslsson på Evje at Tjostolv Tordsson og hans kone Gunnhild med hændslag avsto odelstretten sin til den midtre gården i Nore (senere gårdsnummer 36 i Moss herred) «sær ligger j Varnæidhe j fyrsæge Ryggrofs søkn» til herr Arne Sigurdsson, prost ved Mariakirken i Oslo.³⁹ Den 27. mars 1472 kunninggjorde «Agha Mattriksen prest i Rygioff», og hele åtte svorne lagrettemenn at de var til stede i Værne kloster og bevitnet at fru Cecilia og fru Begga, herr Kolbjørn Gerstis døtre, ga Rösen og Langöen i Tjærnø sogn i Bohuslän til prioren Olav Klausson og Værne kloster mot at det årlig skulle holdes tre messer i klosteret for herr Kolbjørn og hans barn.³⁹ Samme sted i februar året etter møter vi en ny prest i Rygge, Simon Bjørnsson, som sammen med tre lekmenner utstedte en såkalt vidisse – en rettskjent kopi – av denne kunninggjøringen.³⁹ Og i november samme år var Simon prest i Rygge igjen i klosteret og utstedte kopi av to andre brev om eiendommen Rösen sammen med fire svorne lagrettemenn.³⁹ To år senere var han nok en gang i Værne kloster og medbeseglet sammen med prioren der og to lagrettemenn en kunninggjøring om salg av en eiendom i Tesal sogn i Råde skipreide utstedt av ridderen Olav Molteke.³⁹

I disse eksemplene er det prosten i Mariakirken i Oslo, prioren i Værne kloster og annet storfolk med tilknytning til Rygge som benyttes seg av lokalpresten som bevitnester og vitne. Men også vanlige bygdefolk kunne ha bruk for prestens tjenester på denne måten. Et eksempel på det har vi

øyensynlig i et litt defekt brev fra 1491 hvor presten i Rygge sammen med to andre menn på en gård der i bygdå bevitnet salg av en part i gården Grimstad i Tesal sogn i Råde skipreide fra Torgeir Tolvsen til Amund Jonsson.³⁷

Lokalirkens økonomi

Vi har ikke dokumentarisk materiale som kan fortelle oss noe om hvordan kirke og kirkeliv i Rygge herrad og sogn var finansiert i de første krisne århundrene. Også her må vi støtte oss på den eldste kristenrettslovgivningen for Viken, som fra midten av 1100-tallet eller kort tid senere ble samlet til et lagtingsområde kalt Borgartingslag. Eldre Borgartings kristenrett formidler motstridende bestemmelser om forholdet mellom kirke, prest og bygdefolk. Slik gir denne eldste lovordningen for Viken oss etter alt å dømme et innblikk i hvordan dette var regulert, før vi på 1300-tallet får mer spesifikk kunnskap om lokalkirken i Rygge sogn.

«Gipt» og tiende

Eldre Borgartings kristenrett slo fast at bøndene hadde ansvaret for vedlikehold av kirken, og at det var «gammel lov» at lokalprestene fikk en fast årlig lønn av dem, kalt *laggeþyð*. En tilsvarende *gipt* eller «gave» til biskopen omtales også. For lokalprestene skulle den være på 12 såkalte månedsmåter i smør og mel. En månedsmåte svarte til en måned proviant for én mann i leidangslåten slik vi kjenner leidangsoverordningen fra 1200-tallet. Og det ser ut til at meningen var at presten skulle ha «dobbel kost», altså 12 månedsmåter hvert år utredet i mel og 12 utredet i smør. I tillegg oppgir Eldre Borgartings kristenrett at presten skulle ha et halv såld korn i *alevisad* av hver såkalt fullbonde, og 3 setninger av hver «einvirke», det vil si en bruker med så lite liemedlemmene (se nedenfor). Et kornsåld svarte i bygdene rundt Oslofjorden til rundt 146 liter, og en setning var 1/6 av et halvåld, altså 1/12 såld. En fullbonde skulle følgelig betale ca. 73 liter korn til sognepresten sin, og en einvirkebonde halvparten.³⁸

Den enkelte skulle dessuten betale presten særskilt for ulike kirkelige handlinger som måtte «kjøpes» av presten ved behov. Slike avgifter senere kalt stolgebyster, omfattet ifølge Eldre Borgartings kristenrett godtgjørelser til presten for å gi den siste olje (*aleannarkaup*), for å synge dødsvisgiler (*lit-songkaup*) og for gravplass og begravelsermesser (*legkaup*).

Plasseringen av gravplassene skulle avhenge av den avdedes sosiale status. Betalingen var gradert i samsvar med dette.³⁹

Hvor gamle disse bestemmelsene i den eldste kristenretten for Viken er, lar seg ikke sikkert fastslå. De kan til dels gå et godt stykke tilbake på 1000-tallet. Men særlig ordning og met *laggeþyð* til presten synes å forutsitte en etablert og fast sogneinndeling med klare geografisk definerte grenser. Vi må anta at den var på plass i Rygge før steinkirken der ble bygget tidlig på 1100-tallet, men mye eldre behøver den ikke være.⁴⁰

Et annet pålegg, om å betale såkalt hovedtiende, går muligens helt tilbake til misjonstiden på 1000-tallet. Dette var en personlig engangstykk av formue som i hvert fall formelt har vært oppfattet som et offer til kirken, i andre landsdeler i høy- og senmiddelalderen særlig som sjelegaver (se nedenfor), og østafjells mest når folk giftet seg.⁴⁰

Ordningen som de eldste lagtene i eldre Borgartings kristenrett beskriver, innebærer at avlønningen i noen grad var avhengig av størrelsen på menigheten, og at byrdene på den enkelte bonde et godt stykke på vei ble fordelt etter sosial status og størrelsen på gården. Men den faste avgiften, *laggeþyð*, som bøndene kollektivt skulle betale, må ha veid nye lettere på den enkelte i gode og folkerike bygger som Rygge, enn i mange mindre bygger. Og ordningen med stolgebyster var i strid med allmenn kirkerett som fordømte salg av hellige handlinger som «simoni».⁴⁰

Kanskje av begge grunnene, men i hvert fall på grunn av det sistnevnte forholdet, ble disse bestemmelsene erstattet med nye bestemmelser basert på europeisk kirkerett og betaling av tiende, som vi finner side om side med de eldre bestemmelsene i alle de tre bevarte versjonene av den eldste kristenretten for Viken. Sagatradisjonen gir kong Sigurd Jorsalfare (1103–1130) æren for å ha innført tienden i Norge. Det står for så vidt til troende at den kirkevennlige korsfarerkongen Sigurd kan ha tatt et slikt initiativ. Etter at Norden ble en egen kirkeprovis i 1103/1104, med erkebispete i Lund i Skåne, ble dessuten forbindelsene med pavekirken styrket. Men vi vet at innføringen av tienden tok tid, og at denne nyordningen i enkelte utkanter av landet aldri ble helt gjennomført. Om ikke før må vi imidlertid regne med at tienden var innarbeidet i sentrale bygger som Rygge og mesteparten av Borgartingslag kort etter 1152/1153, da Norge fikk egen kirkeprovis med erkeete i Nidaros, og pavekirken og den internasjonale kirkeretten gjorde seg enda sterkere gjeldende hos oss. De motstridende bestemmelsene om avlønning av prestene i Eldre Borgartings kristenrett svarer til et skille i Gulatings kristenrett mellom såkalt Olavstekt og magnustekt, som henføres til henholdsvis Olav den hellige og

kong Magnus Erlingsson. Mye taler derfor for at bestemmelsene om tienden i Eldre Borgartingsrett skrives seg fra en større lovrevisjon som ble foretatt i samarbeid mellom konge og erkebiskop i regjeringstiden til kong Magnus (1161–1184).⁴⁰³

Det skulle etter de nye bestemmelsene ikke bare ytes hovedtiende av formuen, men også en årlig tiende av avlिंगene, som i begynnelsen var en tiendedel av brutto avkastning av de tre hovednæringsveiene åkerbruk, februk og fiske. Inntektene av denne tienden skulle deles i fire like deler, én til vedlikehold av sognet, én til avlिंगning av presten, én til biskopen og én til bondene selv, senere kalt bondelutingen, som skulle deles mellom de fattede i bygda.⁴⁰⁴

I praksis var det i rike østlandsbygdene som Rygge på denne tiden mest snakk om åkertiende eller kornitiende, en årstiende på ti prosent av brutto kornproduksjon fra den senmiddelalderen og reformasjonsårhundret at det også ble betalt landskyld i smør, i noen grad også i huder, av gårder i Rygge.⁴⁰⁵ Og vi må anta at det etter hvert også ble krevd inn tiende av smertproduksjonen og andre fbruksprodukter. I tillegg til tiende av åkerbruk, fehold og fiske gjorde den norske kirken i samarbeid med kongemakten særlig fra 1270-årene også krav på årstiende av en rekke andre næringsveier. I vår sammenheng er det kanskje særlig grunn til å merke seg at det nå blant annet skulle ytes tiende av saltkoking, dette ifølge et tienderegulativ som ble vedtatt i forbindelse med den såkalte Sattargården i Tønsberg av 1277 mellom konge og erkebiskop. Det ble også innattatt i en revidert kristenrett for hele den norske kirkeprovinns av erkebiskop Jon Raude få år senere.⁴⁰⁶

Senest i løpet av 1200-tallet hadde koking av havsalt fått en viss økonomisk betydning i bygdene rundt Oslofjorden, og i de følgende tre århundrene økte næringen øyensynlig sterkt. Selv om det er mest omtrentende dokumentert lenger inne langs fjorden, finner vi mange spor etter dette også i Østfold, blant annet på Jeløya og i nåværende Rygge sogn, særlig ved Kurefjorden, både i stedsnavn og andre kilder.⁴⁰⁷ Enkelte gårder som tilhørte bispestolen i Oslo, er rundt år 1400 oppført med landskyld i salt i biskop Øysteins jordebok, og det nevnes flere saltkjølesteder i biskopens eie. Det gjelder flere steder både på Jeløya, ved Moss og i nåværende Rygge sogn.⁴⁰⁸ Senere møter vi saltskyld også på enkelte andre gårder både i privat og kirkeleg eie.⁴⁰⁹ Og i jordeboken for Oslo og Hamar stift som ble satt opp i 1570-årene, finner vi en oversikt over «Thiendne salt». I Råde sogn (medregnet Moss og Jeløya) som omfatter tiendeytelser i salt fra trett gårder.⁴¹⁰ Om ikke tidligere var salt også blitt

Arvegul

en svært viktig tiendevare i løpet av 1500-tallet. Det kan ikke ha vært saltskjeler på alle disse gårdene, men oppsitterne på gårder som ikke hadde strandlinje, kan ha hatt andeler i saltskjeler på nabogårdene, bidratt til saltkokingen med ved og arbeidskraft, eller for den saks skyld rett og slett kjøpt salt til å betale tiende med.

I prinsippet skulle nok årstienden erstatte alle de gamle særvågfittene til prestene. Men i praksis ble visst særlig byggingene for begravelser opprettholdt, med støtte i hjemlig norsk kirkeleg lovgivning fra erkebiskopene i Nidaros, om enn i teorien som «frivillige» ofringer.⁴¹¹ På samme måte ble også hovedtienden videreført, i andre landsdelar som en prinsipielt frivillig gave, mens kirken østafells ser ut til å ha forsoekt å holde fast ved den som en pliktig ytelse i forbindelse med første gang en gifet seg.⁴¹²

Hvor store disse inntektene til presten på Rygge samlet var, lar seg vanskelig beregne. Men fra begynnelsen av 1300-tallet får vi i hvert fall noenlunde konkrete kunnskaper om omfanget av de inntektene årstienden ga lokal kirken og sognepresten i Rygge. I den store jordeboken over kirkegodset i Oslo bispedømme fra rundt år 1400, er det også tatt med opplysninger om tienden. For mange kirkesogn, også Rygge, oppgis både de forventede årlige tiendeinntektene på Øysteins tid og en *antiquus taxus* eller gammel «arkenes innntas å skrive seg fra en eldre fortegnelse over kirkenes inntekter satt opp av biskop Helge rundt 1315. Oppgaven for Rygge er notert under bispevisitas der i 1400: «Siår tienden nå i 14 mark penger. Og *antiquus taxus* 14 mark *kaup*».⁴¹³ Det er åpenbart ikke hele tienden i Rygge som tilfalt lokal kirken, men summen av de to fordedelene som tilfalt lokal kirken og presten. Og som andre steder i biskopens jordebok har innkrevingen av tienden vært satt bort eller forpakket bort på langsiktige kontrakter til lekfolk for en fast årlig sum, kalt *kaup*, som var uavhengig av de faktiske avlिंगene. Vi må altså forutsette at avlिंगene, og dermed også summen av tienden som årlig ble krevd inn på vegne av sognet kirke og sogneprest, i «normalår» var en god del høyere enn de bokførte summene skulle tilsi, slik at innkreveren fikk lønn for strevet.⁴¹⁴

Nominelt var inntektene på begynnelsen av 1300-tallet de samme som rundt år 1400. Men mynthenhetene er forskjellige. En mark var en vekt enhet som ifølge historikeren Asgaut Steinnes svarte til 214,32 gram. Etter alt å dømme oppgis den gamle tiendekosten i mynthenheten omkring mark, som svarte til 1/3 mark rent (brent) sølv, mens oppgaven fra 1400 øyensynlig er oppgitt i en mark penger som svarte til halvparten av dette, det vil si bare 1/6 mark sølv. Etter dette må det i Rygge sogn ha vært innkrevd tiende

til en samlet verdi av godt over 28 mark per år til kirken, presten, biskopen og de fattede i sognet. Men målt i sølvverdi innbrakte tienden til lokal kirke og prest her dobbelt så mye rundt 1315 som 85 år senere. Selv om vi ikke kjenner fortjenestemarginen til tiendeforpakterne, og dermed heller ikke den totale verdien av tienden, må denne dramatiske forskjellen i stipulert avkastning gjenspeile en reduksjon på rundt femti prosent i den samlede normale produksjonen av korn og eventuelt andre avlिंगer som det skulle ytes tiende for i bygda. Bakgrunnen er selvsagt tilbakegangen i folketall og bosetning som følge av svartedauden og senere pestepidemier.

På dette grunnlaget betegnet Steinnes gjennomsnittet av kornproduksjonen rundt år 1400 til bare ca. førti prosent av nivået fra første halvdel av 1300-tallet for Oslo bispedømme som helhet, og lenget sør i Båhuslen til bare vel tjudefem prosent. I det perspektivet har produksjonen i Rygge stått seg relativt godt til tross for den store tilbakegangen. Men gjennomsnittet for de ytre bygdene i Borgarsysle er likevel noe høyere enn dette, snaut femtifem prosent.⁴¹⁵ Og i lys av det som er nevnt tidligere om andre næringsveier, særlig saltkoking, bør vi ikke være like sikre som Steinnes øyensynlig var, på at all tiende i jordeboken skrev seg fra kornproduksjonen.

Vi mangler sikre opplysninger om prisen på korn og andre aktuelle varer både for begynnelsen av 1300-tallet og tiden rundt 1400. Men ved begge tidspunkt kan normal kornpris i bygdene rundt Oslofjorden svært forsiktig og omtrentlig ansås til 1/2 forngild mark per skjeppund a 185 kilo.⁴¹⁶

Ved å forpakte bort tienden fikk kirke og prest i prinsippet jevn og forutsigbar inntekt fra ett år til et annet, mens innkreveren kunne gå med stort overskudd i spesielt gode år og med tilsvarende store tap i svært dårlige år. Nedgangen i folketall og produksjon fra midten av 1300-tallet førte imidlertid til at forpaktningssatsene ble satt sterkt ned. Likevel kunne det oppstå restanser med tienden, og vansker for kirke og prest med å inndrive disse fra forpaktere som kom på etterskudd. Som for andre sognet kirker i biskop Øysteins jordebok oppgis det at Rygge kirke hadde flere *gambla skuldir*, det vil si gamle fordringer.⁴¹⁷ Blant debitorene var arvingene etter ridderen og riksråden Jon Havtorsson, sysselemann i Borgarsysle, som døde en gang i løpet år 1388 til 1395.⁴¹⁸ De skyldte *hij aarvang*, som må bety halvannen årgang av tienden til lokal kirken og presten der. Det vitner om at herr Havtore en periode må ha forpaktert den. Også andre gamle fordringer som ble bokført under Rygge kirke i 1400, kan ha en slik bakgrunn, slik vi skal komme tilbake til.

Rygge prestegård og det lokalkirkelige godset

Meningen med bestemmelsene om clavssæd til sognepresten fra den enkelte bonde, i tillegg til en fast årlig *lagagift* eller lønn, kan opprinnelig ha vært at han skulle skjete på inntekten ved å drive eget jordbruk på prestegården, mens sognebarna holdt ham med sakom.⁴¹⁹ Også olavssæden ser ut til å ha falt bort da tienden ble innført. Etter reformasjonen finner vi den på Østlandet bare igjen i utkanbyg-jonen Rødems, Øymark og Aremark.⁴²⁰ Men presten i Rygge kunne selvsagt likevel drive jordbruk. Dessuten fikk både han og kirken nye inntektskilder utover i høymiddelalderen.

I 1373/1374 nevnes altså for første gang i bevarte kilder en egen prestegård i Rygge. Etter bispevisitas her i 1397 ble gården innført i biskop Øysteins jordebok for Oslo bispedømme som «Prestbolet Ryggio» med 12 øresbol «at skoronne».⁴²¹ Rimeligvis var den et bruk utskilt «steint og reints», det vil si et bruk som var blitt utskilt og klart avgrenset med delsteiner og åkerrøiner fra kirkestedgården Rygge.⁴²² Når dette skjedde, vet vi ikke, men vi må tro at presten fikk egen gård med jordvei senest på den tiden da den nåværende stinkirken ble roist.

At prestebølet i biskopens jordebok i dette og en del andre tilfeller i jordeboken er skyldssatt, selv om prestegårdene var fritatt både for leidangsskatt til kongen og tiende til kirke og det slik sett ikke var nødvendig å skyldssatte dem, kan tyde på at jordveien her opprinnelig var kommet til i form av en ideell skyldpart i kirkestedsgården, kanskje som gave til underhold av presten. Denne kan så med tiden ha gått over til å bli en ideell gårdpart som presten drev selv – men han kan også ha leid den ut og nøydt seg med å innkreve landskyld av den.⁴²³

I biskop Øysteins jordebok svarte et øresbol normalt til 1/3 øre eller 1/24 mark (vanligvis ansått til 214,32 g) rent sølv i årlig landskyld- eller leicverdi. Her er det imidlertid ikke snakk om dette såkalte forngilde markbolet fra første halvdel av 1300-tallet; regnemåten «at skoronne» som for Rygge kirkes jordegods bare brukes om prestebølet, viser til en enda eldre regnemåte, antagelig fra en tid da mynten inneholdt femti prosent sølv. Rygge prestebol svarte i så fall til 18 øresbol forngild, det vil si to markbol og to øresbol.⁴²⁴ Ved utlिंगning av skatt ble det i senmiddelalderen skilt mellom fullgårder, hvor det var behov for og plass til leid arbeidskraft i tillegg til bonden selv og familien hans, og halvgårder eller «enivkesgårder» uten behov for leid arbeidskraft. Minstemalet for en fullgård i slik skattekategori forstod var trolig to forngilde markbol i sentrale strek på Østlandet.⁴²⁵ Rygge prestebølet

Rygge kirke

kjerneområder og setegårder. Det fremherskende norske partsiet og strøgodsstyret bidro nok også til dette. Spesielt i de gode ytre bygdene i Borgarsyde var det mye adelsgods, idet både av familier som residerer her, og av familier som hadde setegårdene sine andre steder på Østlandet eller i andre landsdeler.⁴⁵² I tillegg til de slektene som alt er nevnt, gjaldt dette fra slutten av 1300-tallet særlig slekten Bolt, som antagelig nedstammet fra Kolbein på Flesberg i Våler som er omtalt i 1333.⁴⁵³ Sennessønnen Ogmund Berdrosson Bolt skaffet seg store mengder gods i Rygge og nabobygdene i tiårene rundt 1400.⁴⁵⁴

Rygge kirke hadde en solid godssamling på biskop Øystreins tid. Men i lys av de mange adelslektene med jordegods i Rygge kunne man kanskje ha forventet at denne staselige kirken hadde vært enda rikere. Her kan naboskapet til Verne kloster ha spilt inn. Det var antagelig opprettet en gang før 1240, kanskje som hospital for eldre og uføre hirdmenn, men på 1300- og 1400-tallet fungerte det som «gamlebjem» for den østnorske adelen, spesielt for den tallrike østfoldadelen. Mange kjøpte seg provent der, ivsopp-hold på eldre dager, med jordegodsgaver til klosteret, andre kjøpte seg sjelmesser fra klosterbrødrene med sjelgaver i form av jordegods.⁴⁵⁵ En sjelegave til dette viktige klosteret ga nok både mer prestisje og kortere vei gjennom skjærslunden enn en gave til Rygge kirke.

Slike sjelgaver både til klosteret og kirken i Rygge vitner om at adelsfolk var bekymret for sine egne og sine slektingers sjeløse frelse og ønsket å lette veien til himmelen ved å gi jordegods til dem som kunne gå i forbønn for dem. Ikke minst er dette tydelig etter svartedaudens herjinger midt på 1300-tallet og de mange senere pestene i senmiddelalderen, slik tilførselen av jordegods både til Verne kloster og Rygge kirke demonstrerer.

Vanlige bønder og småkårsfolk var trolig minst like opp-tatt av livet etter døden som slike aristokrater var det. De aller fattigste måtte nok nøye seg med å be selv og håpe det beste. Men blant givene til Rygge kirke finner vi ikke bare storfolk. Også jvone bønder ser ut til å ha gitt gårdparter dit. Et eksempel på dette er nok Gunnar «Skallarud» som skal ha gitt et øresbol i Vestre Kure, en del av gårdsnummer 18, 20–22 Kure i Rygge. Han var øyensynlig selv oppsitter på gårdsnummer 21 Skallarud på Jeløy i Moss, en helt vanlig gård hvor Rygge kirke også hadde en gårdpart i 1397. Også Asa «a Bakka» må helst ha vært av vanlig bondeklasse. Hun må ha bodd på gårdsnummer 85 Bakke i Rygge, men ga et halvt «leprilands» (jord med en leivverdi på en halv laup smør) til Rygge kirke «f Haughenom», det vil si i en ikke identifisert og trolig tapt gård.⁴⁵⁶

A betale med jordegods

Når det ikke er spesifisert i jordeboken hva formålet med gavene var, kan vi ikke se bort fra at det snarere er snakk om betaling av gjeld enn om gaver i egentlig forstand. Og noen ganger sies dette helt uttrykkelig. Blant jordegodset til Rygge kirke gjelder dette en av innføreslene under vedlikeholdsgodset: Den omtaler 4 ørtugbol (1 ørtug = 1/3 øre = 1/24 mark) «f Kjørundi», og dessuten så mye som herr Guttorm Kolbjørnsen ga i «tjende verd». Herretittelen og referansen til tiendebetaling viser at det er samme mann som nevnes i nedtegnelsen for Fon kirke i Re i Vestfold i biskop Øystreins jordebok. Det heter her at det i Rygge kirke finnes et brev fra ham på at han «lauk» (betalte) Fon kirke en gårdpart i Botne og en i Ramnes for tjende «og det som mer finnes i brevet». Herr Guttorm var ridder, riksråd og lagmann med sete i Tønsberg, og er siste gang omtalt i 1336.⁴⁵⁷

Stormannen Guttorm Kolbjørnsen må altså ha vært skyldig tiende til lokalkirker på begge sider av Oslofjorden og har gjort opp for seg med gårdparter. Som lagmann i Tønsberg hadde han interesser også i Østfold. Borgarsyset var en del av Tønsberg lagsogn helt til rundt år 1500.⁴⁵⁸ Det var egne snekke om restanser med betaling av tjende fra Guttorms egne eiendommer, men sammenhengen kan også være at herr Guttorm i likhet med herr Jon Håvrosson, og trolig også andre stormenn, hadde forpaktet årstienden en periode, men var kommet på etterskudd med betalingen. Kanskje var det slik herr Guttorm kom i gjeld både til Rygge og Fon kirke?

I alle fall viser dette til en ganske vanlig måte gårdparter kunne skifte eiere på i et samfunn med svakt utviklet pengeøkonomi, hvor kirken fordømte utlån av penger mot renter som ågervirksomhet, og hvor pantobligasjonene var ukjent: I mangel av redde penger eller naturaltal kunne man overdra en eiendom eller eiendomspart slik at kreditor fikk inntektene av den, og slik gjøre opp for bøter, skatt, tjende eller andre avgifter. Man kunne også gi eiendommen eller parten som gave eller bruke den til å betale for kjøp av varer. At dette ofte i realiteten var en lånetransaksjon, er særlig tydelig i tilfeller hvor selger betinget seg innlånings- eller gjenskjøpsrett innen en viss frist. Men slike «avdragsfrie lån» kunne også da lett bli evigvarende. Ofte var eiendomspartene så små at de umulig kunne skilles ut som egne bruk, de var bare ideelle parter som ga de nye eierne krav på årlig landskyll, men ingen innflytelse på gårdsdriften eller på hvem som skulle drive gården. Dette kalles gjerne et skyldesystem, og var

særlig dominerende i lokalkirkelege godssamlinger som godset til Rygge kirke.⁴⁵⁹

Kyr med evig liv

Rygge kirke og prestene der fikk sine største inntekter i form av prest mottok også gaver og betaling på andre måter. I biskop Øystreins jordebok nevnes under «gamblar skuldri» en kjøle som var gitt til prestebordet i Rygge kirke av Erlend prest, som omtales som prest her i årene 1374–1375. Den var verdsatt til seks mark og må ha vært en ganske stor kjøle, kanskje til ølbygging.⁴⁶⁰ Dessuten er det samme sted boken ført til sammen ni kyr som kirken hadde mottatt fra ulike personer. Dels dreier det seg om betaling for bønnehold for nære slektninger, dels er formålet uspesifisert, slik at det også kan dreie seg om begravelser og gravplasser eller lignende.

Efter sammenhengen må det dreie seg om levende kyr som kirken eller presten eide, og som enten ble leid ut til andre eller brukt på prestegården. På Vestlandet var denne ordningen med såkalte kirkekøtter svært utbredt, og man holdt også småfe. I et provinsialstatutt for den norske kirkeprovisjonen fra 1320 er ordningen nærmere regulert, og det slås fast at en prest ikke måtte redusere tallet på kirkekyr, enten de fantes da han tiltrådte stillingen, eller de var gitt nye i hans tid for årlighold eller på andre vilkår.⁴⁶¹ Regnskapsmateriale fra tiårene etter reformasjonen viser at ordningen i hvert fall da var utbygd også på Østlandet, men ifølge agrarhistorikeren Halvard Bjørkvik er det ikke registrert kirkekyr i biskop Øystreins jordebok for Oslo bispedømme fra rundt 1400.⁴⁶² Men det spørs om vi ikke står overfor et unntak ved Rygge kirke. Det er altså i så fall snakk om kyr «med evig liv». Om de ble slaktet eller døde på annet vis, måtte de erstattes med nye, med egne avkom eller på annen måte. Kyrne representerte en kapitalverdi. Dersom slike kyr ble leid ut, kunne det være en måte å unngå kirkens eget ågerforbud på, det vil si forbudet mot å låne ut penger mot renter, eller ta icie for «dødt fe», som det het her i Norge.⁴⁶³ Og en ku eller flere kunne være et alternativ til å betale med eller gi bort en gåtøpurt.

Lokalkirke og menighet i den katolske kirkeorganisasjonen

Det var biskopen som var krumtappen i den katolske kirkeorganisasjonen. Han forvaltet kirkens vigselfmyndighet,

læremyndighet og jurisdiksjon. På 1000-tallet, før et fast bispedømme var etablert og sognetkirkensystemet utbygget, reiste de førte biskopene personlig rundt og misjonerte. Etter hvert som kristendommen festet seg og nettet av lokalkirker ble bygget ut, kunne han så seg fast ned. Rygge ble en del av et østnorsk bispedømme med bispedøse i Oslo fra rundt 1100. Sognekirkesystemet ble etablert, og fra 1152/1153 ble det svære bispedømmet delt. Innlandet østafjells fikk egen biskop på Hamar, og oslobispedømme kunne konsentrere seg om Viken. Da en egen norsk kirkeprovisjon med erkebispe i Nidaros ble opprettet, ble kirken samtidig både mer selvstendig i forhold til den verdslige makten og mye tettere knyttet til pavekirken. Ved domkirken ble det i siste halvdel av 1100-tallet etablert katedralskoler med organisert presteutdannelse.⁴⁶⁴ Men hvordan utviklet forholdet mellom lokalkirken og bispedømmeorganisasjonen seg fra den eldste kristne tiden til reformasjonen?

Biskop, årmen, lokalprester og bønder

Når biskopen ikke lenger konstant var på reise og kirkeorganisasjonen ble større, måtte han delegerer mange av oppgavene sine, dels til lokale verdslige ombudsmenn eller årmen, og dels til lokalprestene.

Med hensyn til årmenne skilte Eldre Borgartingskristennt konsekvent mellom biskopens linurgiske oppgaver, som han måtte ivareta personlig, og hans rettslige oppgaver, som han kunne delegerer til lokale ombudsmenn, i den første tiden kalt biskopens årmen. Det var årmenne som skulle påtale og reise tiltale på tinget mot folk som nektet å betale tjende, arbeidet på helligdager, spiste kjøtt av selvdøde dyr eller begikk andre kristenrettsbrudd som gjorde at biskopen hadde krav på bøter. Denne arbeidsdelingen er så konsekvnt gjennomført i lovtøkene at det er blitt hevdet at det må henge sammen med en omfattende lovrevisjon etter gjennombruddet for den lærde kirkeretten i Europa rundt 1150.⁴⁶⁵ Men kildene lar oss aldri møte noen biskopsårman i Rygge før ordningen langt på vei var erstattet med andre lokale representanter for biskopene. Da var kirken også i ferd med å frigjøre seg fra den lokale verdslige rettspleien som tingene representerte, slik vi snart skal se eksempler på.

Sogneprestene hadde etter internasjonale kirkeretter også sin myndighet delegert fra biskopen. Men det heter i Eldre Borgartingskristennt at bondene skulle straffe preste till heraz kirkiu årmar oc hava þær oc þær villia. De skulle altså selv tilsette sogneprest. Formuleringen «røde» kan også henspille på en styringsrett over prestene. Det heter videre

Prest, prost, kirkevegger og bønder

Mange steder styrte lokalprestene alene hele det lokalkirkelige godset, både «mensalgodset», som lå til prestebordet, altså til underhold av presten selv, og «fabricagodset», som lå til vedlikehold av kirken. Men også bygdefolket hadde stor økonomisk interesse i dette. De eldste kristenretene la det fulle ansvaret for kirkeholdet på bøndene. En ny kristenrett for hele Nidaros erkebispedømme som ble utstedt av erke-biskop Jon Raude i 1280, begrenset imidlertid dette ansvaret til de kostnadene som oversteget inntektene av fabricagodset. For bøndene ble derfor en god forvaltning av denne delen av det lokalkirkelige godset et viktig anliggende. Og fra slutten av 1200-tallet var det lovfestet og øyensynlig ganske vanlig å utpeke to forstandige og velstående bønder i kirkesognene til å føre tilsyn med vedlikeholdsgodset «med prestens vitende». Disse lokalkirkelige ombudsmennene skulle avlegge regnskap for biskopen. Etter hvert ble de kalt kirkevegger.⁴⁷²

Den første kirkevegger vi treffer på i kilder fra Østfold, er en Eivind Tormodsson. Han ble i 1384 innsatt av Hallvard Gudleivsson, kannik i Oslo og prost i Eidsberg, «i fullt ombud» over det godset som lå til Vivekstad kirke til vedlikehold og lyshold. Han skulle avlegge regnskap hvert år og oppbære all ny og gammel skyld. På biskopens vegne ble samtidig alle som sognet til kirken, påbudt å betale full tiende for fjoråret og halv tiende for inneværende år samt landskyld til Eivind, og ingen annen.⁴⁷³ Det ser altså her bare ut til å være snakk om en ombudsmann. Det samme gjelder når en Brand Reidarsson i Spydeberg opptrer alene som kirkevegger på vegne av kirken der i en eiendomsvist som i 1424 ble pådømt av presten i Eidsberg.⁴⁷⁴ Men særlig i det siste tilfellet er det ut fra situasjonen fullt mulig at det fantes en kirkevegger til på samme tid, slik lovgivningen fra slutten av 1200-tallet forutsatte.

Vi kjenner ingen kirkevegger fra Rygge fra katolsk tid. Men en oversikt over alt lokalkirkelig gods i Oslo og Tramar stift, satt opp i årene 1574–1577, er for hvert hovedsogn underrettet både av sognepresten og to lekfolk som i de fleste tilfeller kalles seg kirkevegger. Blant disse finner vi *Thor Roestad och Annaders, Stortuig Kirkevegger*, som signerte sammen med sognepresten Peder Anderssen i Rygge 20. februar 1575.⁴⁷⁵ Vi må helst tro at kirkeveggerordningen gikk tilbake til siste halvdel av 1300-tallet her også, eller enda tidligere, og at det normalt var to lekfolk som skjøttet dette vervet sammen.

Eksemplet fra Vivekstad synes å vise at kirkeveggerne også kunne kreve inn tienden til lokalkirkene. Om det var

at biskopen bare kunne avsette den presten som bøndene hadde valgt, dersom to prester i nabokirkene vitnet på at vedkommende var uskikket til å være prest på grunn av kunnskapsløshet.⁴⁶⁶

Denne bestemmelsen finnes ikke i noen av de andre norske kristenrettene – der er det biskopen som har rett til å utpeke prester, i tråd med at bispedømmene etter kanonisk rett var grunnenehetene i kirkeorganisasjonen, og at sogneprestene fikk sine oppgaver delegert fra biskopen. Dels er de spesielle bestemmelsene for Viken blitt tolket slik at tingbøndene der hadde tilkjempet seg sterkere innflytelse på lokalkirken sin enn de hadde i andre lagtingsområder. Men mer sannsynlig gjenspeiler denne passusen i Eldre Borgartings kristenrett en mer opprinnelig ordning som kan ha eksistert andre steder også, men er blitt tatt ut av lovbøkene der etter hvert som kirkeorganisasjonen festet seg.⁴⁶⁷ En særegen bestemmelse i Gulatingsloven gir en pekepinn om det. Det heter her at «vi» (det vil si tingbøndene) har avskaffet at prestene skal «styres med hugg» fordi «vi gjør mågskap med dem eller later dem lære opp sønnene våre». Det slås derfor fast at prestene skulle ha samme «mannhelg» eller rettsstatus som «hver av oss mot andre her i landet».⁴⁶⁸ Også andre bestemmelser i Eldre Borgartings kristenrett peker i retning av at sognefolket den første tiden styrte prestene selv. Eksempelvis skulle de ikke forlate herredet uten tillatelse fra kirken på den nærmest forutgående helligdagen.⁴⁶⁹ Også de eldste bestemmelsene om avlønning av prestene som alt er omtalt, peker i denne retningen.

Lovreglene som vi har sett på ovenfor, tyder på at de første prestene gjerne var lavtredte menn, kanskje dels til og med treller.⁴⁷⁰ De vitner også om at det kunne være så som så med presteutdannelsen de første kristne århundrene – den foregikk helst slik at unge gutter gikk i lære hos sognepresten sin. Og de viser at det tok lang tid før sølibatkravet ble innarbeidet. Prestene var hverken kulturelt eller sosialt hevet over lokalsamfunnene de betjente i denne tidlige kristne tiden. Slik kan forholdene ha vært også i Rygge da den store sognekirken i stein ble påbegynt tidlig på 1100-tallet. Fra siste halvdel av 1100-tallet endret dette seg på noen viktige måter, i pakt med utviklingen av en sterkere og mer selvstendig kirkeorganisasjon med tettere kontakt med pavekirken og større påvirkning fra internasjonal kirkerett. Men først i 1237 forbød pavekirken presteekteskap i den norske kirkeprovinns, og ennå midt på 1300-tallet ble det klåget over at mange norske prester åpenlyst levde i samliv med sine husholdersker og til og med inngikk ektepakt med dem.⁴⁷¹

Omtrent på samme sted (på Carstén Rad under Værne Kluster,

Arvegull.

tiffellet i Rygge, er vanskelig å avgjøre. Men vi kjenner på den annen side heller ikke til at tienden har vært forpakket bort i reformasjonsårhundret slik den var det på slutten av 1300-tallet. I stiftsboken fra 1575 gir sognepresten i Rygge og de til kirkevegene sammen redde både for godsinntektene til prest og kirke og for tiendeinntektene.⁴⁷⁶

Det var prosten i Eidsberg som oppnevnte kirkevegen i Vivekstad i 1384, etter sammenhengende på vegne av biskopen i Oslo. I Oslo bispedømme går ordningen med lokalproster tilbake til begynnelsen av 1200-tallet, og ble bedre utbygget her enn i andre norske bispedømmer. Som de gamle årmennene var prostene ombudsmenn for biskopene. De hadde blant annet oppgaver i forvaltningen av bispedømmet ute i distriktene, men også, som i eksemplene både fra Vivekstad og Spydeberg, i forvaltningen av det lokale kirkelegedømmet. Som vist i Spydeberg i 1424 kunne de i tillegg oppre som dommere. Saken er et eksempel på at biskopene gjennom prostene krevde domsrett i saker som gjaldt kirken eiendom – og ikke bare i tvister mellom kirken og kvinner, men også mellom kirken og lekfolk, som i dette tilfellet. I slike eiendomssaker satt prostene visstnok oftest til doms sammen med et lokalt domsvalg eller henviste saken til en dommer ved domskirken, offisielt. Gjennom opprettelsen av dette embedet ved bispestolen søkte biskopene å frigjøre seg fra de lokale tingene og andre verdslige rettsinstanser og bygge opp sitt eget rettsapparat til å håndtere rettstvister mellom lek og lærd. Etter hvert deltok også domkapitlet som meddommere ved offisialdomsstolen i Oslo. Men i saken fra Spydeberg ser det ut til at lokalprosten satt til doms alene. Prostene representerte dessuten biskopene lokalt i saker som gjaldt kristenrettsbrudd, det vil si brudd på en omfattende kristenrettslovgivning som i middelalderen ikke bare gjaldt kirkeorganisasjonen og folks forpliktelser overfor kirken, men også i stor grad omfattet kirken moralbud. Og siden de i motsetning til andre lokale ombudsmenn for biskopene skulle være presteutdannet, kunne prostene dessuten ivareta oppgaver i sjelsesorgen, ta imot skriftemål, pålegge bønnelser og på den måten opprette som dommere i saker for «det indre forum» eller samvittigheten.⁴⁷⁷

Den første tiden etter opprettelsen av prostembedet kan hele Borgarsyssel, størsteparten av det nåværende Østfold fylke, ha utgjort ett prostedømme eller prosti. I så fall var det imidlertid senest fra 1300-tallet delt i to prostier, gjerne kalt Øvre og Ytre Borgarsyssel, men tidvis også Eidsberg og Tune eller Sarpsborg prosti. Rygge kirke og sogn hørte til Ytre Borgarsyssel prosti, sammen med de andre kystbygdene i Østfold. Prostigtrensens lå øyen-

Arvefall

synlig fast, mens prostestillingen vekslet mellom ulike sognekirker. I Ytre Borgarsyssel synes prosteverdigheten særlig å ha vært knyttet til sognekirkene i Sarpsborg og Tune.⁴⁷⁸ Men i 1425 møter vi en sogneprest i Skjerve som prost her, og to år etter opptrer en sogneprest i Rygge, Helge Sæbjørnsson, som «vissu proste», altså fast prost, i Ytre Borgarsyssel.⁴⁷⁹ Ifølge et vitnebrev utstedt på Hunn i Borge (nå Fredrikstad kommune) 13. februar 1427 av tolv menn – geistlige og lekfolk – var disse blitt oppnevnt av prost Helge til å dømme i en eiendomsvist der mellom prestene Gunnar Torleifsson og lekmannen Halvard Sigurdsson. At han omtales som «vissu proste», sikter helst til at prostembedet tidvis ellers var kombinert med stillinger som korbredre, også kalt kanniker, ved domkirken, slik at prostene, i likhet med mange kanniker som hadde sogneprestembeder rundt om i bispedømmet, måtte bruke vikarer til å utføre sine lokale embedsplikter.⁴⁸⁰ Sognepresten og prosten Helge residerte derimot helst selv i Rygge prestegård. I siste halvdel av 1420-årene var altså øyensynlig sognepresten i Rygge prost, og Rygge kirke og prestegård dermed sentrum i Ytre Borgarsyssel prosti. Hvor lenge det varte, og om det skjedde igjen, vet vi ikke.

Bispevisitasene – en stor begivenhet for prest og menighet i Rygge

Til daglig var det sogneprestene eller deres vikarer som sto for sjelsesorg, forkynnelse, gudstjenester og andre kirkelige handlinger for sognene. De utførte sine tjenester på vegne av biskopen, som hadde vigselmyndighet, juridiksjonsmyndighet (rettslig og administrativ myndighet) og lærermyndighet, det vil si ansvar for forkynnelse og undervisning overfor lek og lærd i bispedømmet sitt. Mange av disse oppgavene kunne biskopen delegerer til lokalprestene og til prostene, etter hvert som prostforordningen ble bygget ut. Men det var også oppgaver som biskopen uttrykkelig kanonisk rett måtte utføre selv, som konfirmasjoner og vigseling av kirker – internasjonal katolsk kirkerett – ikke kunne delegerer, men plin gjennom skriftemål og gi syndsforlatelse, begrenset seg dessuten til mindre forseelser.⁴⁸¹

Av disse grunner, og for å kunne føre kontroll med prestene og forvaltningen av kirkegodset, kirken og kirkeinventaret, var det fremdeles nødvendig at biskopene reiste rundt i bispedømmet og besøkte sognekirkene. I den tidligste tiden ser normen ut til å ha vært at biskopen i Viken skulle komme på årlige visitaser. I Eldre Borgartings kris-

tenrett heter det nemlig at han hvert år skulle besøke alle kirker med gravplass om han ville ha «gjøpt» (gave) for det året, og ikke hadde lovlig forfall.⁴⁸²

Trolig er dette en bestemmelse som i hvert fall går tilbake til tiden før 1150. Og kravet om årlige visitaser var i pakt med internasjonal kirkerett. Men etter hvert som den sentrale kirkeorganisasjonen vokste og lokalprostembedet ble bygget ut, ble behovet for årlige bispevisitaser mindre. Dels ble folk innkalt til bispestolen i Oslo når de skulle møte for biskopen, dels kunne prostene ivareta oppgaver som biskopen ikke kunne delegerer til sogneprestene. Også prostene dro på visitaser i sine prostier. Etter en 1300-tallsavskrift av Eldre Borgartings kristenrett var det da ikke krav om at biskopen skulle besøke alle sognene i bispedømmet, men at biskopen skulle besøke de enkelte kirker og menigheter oftere enn hvert tredje år.⁴⁸³

Det var øyensynlig i beste fall slik det ble praktisert på biskop Øysteinens tid. Han tiltrådte embedet sitt midt i 1380-årene. I jordeboken hans heter det at visitasen som han foretok i hele Ytre Borgarsyssel i 1397, var hans tredje der. Tre år senere var han igjen på visitas, i Rygge kirke som i resten av prostiet.⁴⁸⁴ Bispevisitas hvert tredje år ser ut til å ha vært normen i hvert fall i sentrale strøk som Ytre Borgarsyssel også etter reformasjonen, da Hamar stift ble lagt under biskopen eller «superintendenten» i Oslo.⁴⁸⁵

Biskop Øysteinens skriver var først og fremst opprikt av å registrere jordegods og tiendeinntekter under visitasene i Rygge som andre steder i bispedømmet. Bispevisitasene må imidlertid ha vært store begivenheter både for prest og sognbarn. Ut fra bestemmelse i kristenretten i andre landsdeler må vi tro at biskopen i katolsk tid kom med et betydelig følge, minst 10–12 mann, både lek og lærd.⁴⁸⁶ For sognepresten var kanskje følelsene litt blandede – han skulle ikke bare fø på biskopen og mennene hans en dag eller to, men også stå til ansvar for embetsførselen sin. Enkelte av menighetsbarna måtte kanskje stå til rette og betale bøter og gjøre bønnelser for brudd på kristenretten og kirken moralbud. Men samtidig kunne de få tilgivelse fra selveste biskopen. De som hadde barn i rett alder, kunne få dem konfirmerer. Og for folk flest representerte nok biskopen og følget hans ikke minst et spennende avbrett i hverdagen.

I en tid da lese- og skrivekyndighet var forbeholdt de ytterst få, i hovedsak geistlige, var bygdefolkets horisont nok så lokal. Til daglig var det først og fremst sognepresten og biskopens lokale ombudsmenn som var bygdefolkets «vindu mot verden». Men særlig gjennom bispevisitasene ble nok ryggesokningene minnet om at de også var en del av Oslo bispedømme, den norske kirkeprovinns og hele den europeiske katolske kristenheten.

281 Sturluson, Magnússonens saga, kap. 19, 32.
 282 Sturluson, Magnússonens saga, kap. 24.
 283 Jónas Meiri-Jensen, «Frodo og Gollum på Kamalajónin 1923/1924», *Collegium medievale* 31 (2018): 15–76.
 284 Sturluson, Heimskringla, «Saga om Magnús Blinde og Harald Gilje», kap. 2–3.
 284 Penny Cole, «Christian Perceptions of the Battle of Hattin (583/1187)», *Al-Masaq* 6 (1993): 9–39.
 285 David S. Bachrach, *Religion and the Conduct of War*, c. 300–c. 1215 (Woodbridge: Boydell, 2003): 83–85.
 286 Ad 1902: 239–247.
 287 Fransiska Stylijar, «Shore-Dal – en studie i kulturelle og religiøse forhold i Ljok og Lök i Thrairinger tilværelsen i lagraskid», red. Torge Østgaard (Bergen: Universitet i Bergen, 2006): 159–170.
 288 Sturluson, Magnússonens saga, kap. 19.
 289 Sturluson, *Sagaen om Magnús Blinde og Harald Gilje*, kap. 4.
 290 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 10.
 291 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 12.
 292 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 14.
 293 Den legendariske Olavs saga.
 294 overs: Kåre Flaknesen (Stavanger; Erling Skjalsnessforlaget, 2000), særlig 1.
 295 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 12.
 296 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 14.
 297 Den legendariske Olavs saga.
 298 overs: Kåre Flaknesen (Stavanger; Erling Skjalsnessforlaget, 2000), særlig 1.
 299 Sturluson, *Magnús Erlingssonens saga*, kap. 12.
 300 Lailikon der christlicher Iconographie, 6. bind (Roma: Herold, 1894): 1, 536–536.
 301 Erdmann, «Rygge kirke», s. 3.
 302 Mæret Lindgren, «Påminnelse eller Prest? Om de romanske Nådabrottsmalingarna i Sverige», *ICO Den kronografiske Post* 71,2 (1971): 3; Ulla Heasrup (red.), *Danske kalkmalerier: Bind 3: Trilogi 1002-1375* (København: Nationalmuseet, 1998): 37–40.
 303 Lindgren, «Påminnelse eller Prest?», s. 3. Det finnes flere eksempler på 1100- og 1200-talls Majaestas Domini-motiver som de malt om til nådestoblotmøter på 1300- og 1400-tallet.

304 Rapport fra databasen over kalkmalerier 22.03.2001, s. 1. RAAs arkiv.
 305 Margrethe Strøm, «The skulptur fra Værnes kirke i Værnes kirke – en kulturskilt i stein og tre», red. Morten Stige mfl. (Stjørdal: Stjørdal Historielag, 2016): 301.
 306 Hildegunn Gullisen, «The Medieval Calvary Group in Norway», *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 9 (2006): 5.
 307 Martin Blinichem, *Gothic Painted Wooden Sculpture in Norway*, c. 1000–1250 (Oslo: Scandinavian University Press, 1998): 53.
 308 Restaureringsrapport RA 1992; Blinichem, 2003): 83–85.
 309 Kåre Kollander, *Enkling the Divine: The Visual Vocabulary of Sacred Polychrome Wooden Sculpture in Norway between 1100 and 1350* (Oslo: University of Oslo, 2017): 159.
 310 Brallie, Restaureringsrapport RA A. 21 «Rygge kirke», (1992): 1.
 311 Brallie, «Rygge kirke», 6.
 312 Elisabeth von Witzleben, «Domkirke», i: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, Band IV (1958): 229–311*.
 313 Erik Cinthio, «Krucifik», *KLNM*, bind IX (1964): 456–463.
 314 Robert Banner, *St. Louis and the Court Style in Gothic Architecture* (London: A. Zwemmer, 1965): 12.
 315 N. Nicolaysen, *Norske lommebøker* (Kristiania: Foreningen til norske Fortidsmindeværkers Bevarelse, 1903): 25.
 316 Mona Bræm, *Solhaug, Middelalderens deploner / Norge*, 2. bind (Oslo: Universitetet i Oslo, 2001): 1, 5.
 317 Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker* (Oslo: Samlaget, 1959), nr. 9 og 10.
 318 Solhaug, *Middelalderens deploner*, 1: 129–130; Ulla Heasrup, «Bemalte romanske apokryfe i det middelalderlige Danmark», *Hikun* 22 (1995): 7–26.
 319 Solhaug, *Middelalderens deploner*, 1: 129–131.
 320 Haasrup, «Bemalte romanske deploner», s. 14–21.
 321 Martin Wangsgaard-Jürgensen, *Changing Interiors. Danish Village Churches c. 1450 to 1600* (København: Københavns universitet, 2010): 127.
 322 Karin Kryger, «Middelalderens bemalte stenkultur i Danmark», *Hikun* 3 (1977): 187.
 323 For eksempel vestportalen på Trondenes kirke og de kirkeresportallene fra Her og Samiddal stavkirke.
 324 For eksempel på Hopperstad-åbneren, på en løyser på teigenskapet fra Oslo kirke (i dag Universitetsmuseet i Bergen), flere alterfontener og kalkmalerier som i Wisnauk kirke.
 325 Erla B. Høier, RA arkiv R 21 (1989).
 326 Håkon Christie, «I et gjennomtorn i Rygge kirke», *Wiwa* nr. 2 (1980): 5.
 327 Christie, «I et gjennomtorn», s. 4.
 328 Christie, «I et gjennomtorn», s. 4.
 329 Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge 1800-1900: Bind 1*, Norge, minnebilder /

Norges kirker (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1973): 11.
 330 Christie, *Den lutherske ikonografi*, s. 18.
 331 Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 407.
 332 Piar Hauglid, *Akrihus. Bind 2. Mestrene i norsk treskurd* (Oslo: Riksantikvareiet, 2005): 79.
 333 Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, 1: 262.
 334 *Tvilen ble ofte satt i sammenheng med Sverige på grunn av ette krammen som ble ventig på svenske prestegårder. RA 1992: 48–50.*
 335 Arne Steinum, *Rygge kirke. Jubileumsbok 1990* (Oslo: Jubileumskomiteen for Rygge kirkes 800 års-jubileum, 1990): 43.
 336 RA arkiv R 21.
 337 RA arkiv R 21.
 338 Kristin B. Aavitsland, «Minnet om de døde og påminnelsen om døden: Magister Jens Pedersen Hermanns optatium i Stavanger domkirke», *Fortidsminneforeningens årbok* (2014): 126–127.
 339 Kristin B. Aavitsland, «Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy», i: *Preparing for Death, Remembering the Dead*, red. Tarald Rasmussen og Jon Øygard Flaeten (Gøttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015): 242.
 340 Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800*, s. 406.
 341 Se Frans-Arne Stylijar og Per G. Nørnseng, «Mot historisk tid», i: *Østfoldens historie. Bind 1. Øst for Falden* (Sarpsborg: Østfolds fylkeskommune, 2003): 494–500 med videre henvisninger; i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 175–188; Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker*, Østfold, 2. bind (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1959), 1: 11–49, II: 257–262.
 342 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 184–186; Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, II: 260, 262–264; Mona Bræm, *Solhaug, Middelalderens deploner i Norge*, 2. bind, drach. (Oslo: Universitetet i Oslo, 2001): 176; se også Andersens kapittel i denne boken.
 343 RB 548.
 344 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 159–163; Erling Johansen, «Landskapet og den eldste historien», i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 122–151.
 345 Fels, Leif T., *Andersen, Moss bys historie frem til 1700* (Moss: Moss kommune, 1984): 73.
 346 Ak-reg. 95; i: *Bustadhavn i Østfold*, riksstatte 2004, s. 22; Kåre Høi, bind V (Oslo: Solun, 2004): 350.
 347 Ak-reg. 328.
 348 Se https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019).

349 Lokalhistorie.wiki, «Moss sogn i middelalderen», https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019); i: Andersen, *Moss bys historie*, s. 73.
 350 Norges kirker (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1973): 11.
 351 *Christie, Den lutherske ikonografi*, s. 18.
 352 Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 407.
 353 Piar Hauglid, *Akrihus. Bind 2. Mestrene i norsk treskurd* (Oslo: Riksantikvareiet, 2005): 79.
 354 Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, 1: 262.
 355 Arne Steinum, *Rygge kirke. Jubileumsbok 1990* (Oslo: Jubileumskomiteen for Rygge kirkes 800 års-jubileum, 1990): 43.
 356 RA arkiv R 21.
 357 RA arkiv R 21.
 358 Kristin B. Aavitsland, «Minnet om de døde og påminnelsen om døden: Magister Jens Pedersen Hermanns optatium i Stavanger domkirke», *Fortidsminneforeningens årbok* (2014): 126–127.
 359 Kristin B. Aavitsland, «Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy», i: *Preparing for Death, Remembering the Dead*, red. Tarald Rasmussen og Jon Øygard Flaeten (Gøttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015): 242.
 360 Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800*, s. 406.
 361 Se Frans-Arne Stylijar og Per G. Nørnseng, «Mot historisk tid», i: *Østfoldens historie. Bind 1. Øst for Falden* (Sarpsborg: Østfolds fylkeskommune, 2003): 494–500 med videre henvisninger; i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 175–188; Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker*, Østfold, 2. bind (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1959), 1: 11–49, II: 257–262.
 362 K. Weel Engerbrøten og Erling Johansen, *Sagn fra Østfold* (Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1947): 79–80.
 363 Se også Stenrud, *Johanniterordenen, særlig s. 15–33, 48–50*; Per G. Nørnseng, «Borgarsyde i Østfolds historie», *Bind 2 i Borgarsyde* (Sarpsborg: Østfold fylkeskommune, 2005): 292–293.
 364 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 159–163; Erling Johansen, «Landskapet og den eldste historien», i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 122–151.
 365 Fels, Leif T., *Andersen, Moss bys historie frem til 1700* (Moss: Moss kommune, 1984): 73.
 366 Ak-reg. 95; i: *Bustadhavn i Østfold*, riksstatte 2004, s. 22; Kåre Høi, bind V (Oslo: Solun, 2004): 350.
 367 Ak-reg. 328.
 368 Se https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019).

369 Lokalhistorie.wiki, «Moss sogn i middelalderen», https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019); i: Andersen, *Moss bys historie*, s. 73.
 370 *Christie, Den lutherske ikonografi*, s. 18.
 371 Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 407.
 372 Piar Hauglid, *Akrihus. Bind 2. Mestrene i norsk treskurd* (Oslo: Riksantikvareiet, 2005): 79.
 373 Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, 1: 262.
 374 *Tvilen ble ofte satt i sammenheng med Sverige på grunn av ette krammen som ble ventig på svenske prestegårder. RA 1992: 48–50.*
 375 Arne Steinum, *Rygge kirke. Jubileumsbok 1990* (Oslo: Jubileumskomiteen for Rygge kirkes 800 års-jubileum, 1990): 43.
 376 RA arkiv R 21.
 377 RA arkiv R 21.
 378 Kristin B. Aavitsland, «Minnet om de døde og påminnelsen om døden: Magister Jens Pedersen Hermanns optatium i Stavanger domkirke», *Fortidsminneforeningens årbok* (2014): 126–127.
 379 Kristin B. Aavitsland, «Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy», i: *Preparing for Death, Remembering the Dead*, red. Tarald Rasmussen og Jon Øygard Flaeten (Gøttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015): 242.
 380 Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800*, s. 406.
 381 Se Frans-Arne Stylijar og Per G. Nørnseng, «Mot historisk tid», i: *Østfoldens historie. Bind 1. Øst for Falden* (Sarpsborg: Østfolds fylkeskommune, 2003): 494–500 med videre henvisninger; i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 175–188; Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker*, Østfold, 2. bind (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1959), 1: 11–49, II: 257–262.
 382 K. Weel Engerbrøten og Erling Johansen, *Sagn fra Østfold* (Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1947): 79–80.
 383 Se også Stenrud, *Johanniterordenen, særlig s. 15–33, 48–50*; Per G. Nørnseng, «Borgarsyde i Østfolds historie», *Bind 2 i Borgarsyde* (Sarpsborg: Østfold fylkeskommune, 2005): 292–293.
 384 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 159–163; Erling Johansen, «Landskapet og den eldste historien», i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 122–151.
 385 Fels, Leif T., *Andersen, Moss bys historie frem til 1700* (Moss: Moss kommune, 1984): 73.
 386 Ak-reg. 95; i: *Bustadhavn i Østfold*, riksstatte 2004, s. 22; Kåre Høi, bind V (Oslo: Solun, 2004): 350.
 387 Ak-reg. 328.
 388 Se https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019).

389 Lokalhistorie.wiki, «Moss sogn i middelalderen», https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019); i: Andersen, *Moss bys historie*, s. 73.
 390 *Christie, Den lutherske ikonografi*, s. 18.
 391 Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 407.
 392 Piar Hauglid, *Akrihus. Bind 2. Mestrene i norsk treskurd* (Oslo: Riksantikvareiet, 2005): 79.
 393 Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, 1: 262.
 394 *Tvilen ble ofte satt i sammenheng med Sverige på grunn av ette krammen som ble ventig på svenske prestegårder. RA 1992: 48–50.*
 395 Arne Steinum, *Rygge kirke. Jubileumsbok 1990* (Oslo: Jubileumskomiteen for Rygge kirkes 800 års-jubileum, 1990): 43.
 396 RA arkiv R 21.
 397 RA arkiv R 21.
 398 Kristin B. Aavitsland, «Minnet om de døde og påminnelsen om døden: Magister Jens Pedersen Hermanns optatium i Stavanger domkirke», *Fortidsminneforeningens årbok* (2014): 126–127.
 399 Kristin B. Aavitsland, «Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy», i: *Preparing for Death, Remembering the Dead*, red. Tarald Rasmussen og Jon Øygard Flaeten (Gøttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015): 242.
 400 Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800*, s. 406.
 401 Se Frans-Arne Stylijar og Per G. Nørnseng, «Mot historisk tid», i: *Østfoldens historie. Bind 1. Øst for Falden* (Sarpsborg: Østfolds fylkeskommune, 2003): 494–500 med videre henvisninger; i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 175–188; Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker*, Østfold, 2. bind (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1959), 1: 11–49, II: 257–262.
 402 K. Weel Engerbrøten og Erling Johansen, *Sagn fra Østfold* (Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1947): 79–80.
 403 Se også Stenrud, *Johanniterordenen, særlig s. 15–33, 48–50*; Per G. Nørnseng, «Borgarsyde i Østfolds historie», *Bind 2 i Borgarsyde* (Sarpsborg: Østfold fylkeskommune, 2005): 292–293.
 404 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 159–163; Erling Johansen, «Landskapet og den eldste historien», i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 122–151.
 405 Fels, Leif T., *Andersen, Moss bys historie frem til 1700* (Moss: Moss kommune, 1984): 73.
 406 Ak-reg. 95; i: *Bustadhavn i Østfold*, riksstatte 2004, s. 22; Kåre Høi, bind V (Oslo: Solun, 2004): 350.
 407 Ak-reg. 328.
 408 Se https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019).

409 Lokalhistorie.wiki, «Moss sogn i middelalderen», https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019); i: Andersen, *Moss bys historie*, s. 73.
 410 *Christie, Den lutherske ikonografi*, s. 18.
 411 Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 407.
 412 Piar Hauglid, *Akrihus. Bind 2. Mestrene i norsk treskurd* (Oslo: Riksantikvareiet, 2005): 79.
 413 Christie og Christie, *Norges kirker*, Østfold, 1: 262.
 414 *Tvilen ble ofte satt i sammenheng med Sverige på grunn av ette krammen som ble ventig på svenske prestegårder. RA 1992: 48–50.*
 415 Arne Steinum, *Rygge kirke. Jubileumsbok 1990* (Oslo: Jubileumskomiteen for Rygge kirkes 800 års-jubileum, 1990): 43.
 416 RA arkiv R 21.
 417 RA arkiv R 21.
 418 Kristin B. Aavitsland, «Minnet om de døde og påminnelsen om døden: Magister Jens Pedersen Hermanns optatium i Stavanger domkirke», *Fortidsminneforeningens årbok* (2014): 126–127.
 419 Kristin B. Aavitsland, «Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy», i: *Preparing for Death, Remembering the Dead*, red. Tarald Rasmussen og Jon Øygard Flaeten (Gøttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015): 242.
 420 Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800*, s. 406.
 421 Se Frans-Arne Stylijar og Per G. Nørnseng, «Mot historisk tid», i: *Østfoldens historie. Bind 1. Øst for Falden* (Sarpsborg: Østfolds fylkeskommune, 2003): 494–500 med videre henvisninger; i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 175–188; Sigrid Christie og Håkon Christie, *Norges kirker*, Østfold, 2. bind (Oslo: Riksantikvaren / Land og kirke, 1959), 1: 11–49, II: 257–262.
 422 K. Weel Engerbrøten og Erling Johansen, *Sagn fra Østfold* (Oslo: Norsk Folkeminnelag, 1947): 79–80.
 423 Se også Stenrud, *Johanniterordenen, særlig s. 15–33, 48–50*; Per G. Nørnseng, «Borgarsyde i Østfolds historie», *Bind 2 i Borgarsyde* (Sarpsborg: Østfold fylkeskommune, 2005): 292–293.
 424 Se Opstad, *Bygdehistorien i Rygge*, s. 159–163; Erling Johansen, «Landskapet og den eldste historien», i: Lauritz Opstad, *Bygdehistorien i Rygge innifl 1800* (Rygge: Rygge sparebank, 1971): 122–151.
 425 Fels, Leif T., *Andersen, Moss bys historie frem til 1700* (Moss: Moss kommune, 1984): 73.
 426 Ak-reg. 95; i: *Bustadhavn i Østfold*, riksstatte 2004, s. 22; Kåre Høi, bind V (Oslo: Solun, 2004): 350.
 427 Ak-reg. 328.
 428 Se https://okalhistorie.wiki.no/wiki/Moss_kirke#Moss_sogn_L_middelalderen_flest_16_2019).

